

# Jiltlerde möhürleme we galyp

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty  
написано kitapcy | 23 январа, 2025

Jiltlerde möhürleme we galyp JILTTERDE MÖHÜRLEME WE GALYP

Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň esasy maddasy deri, göndir. Olar jilt gapaklarynda mele reňkiň ähli görnüşlerini ulanypdyrlar. Jiltleriň daşky hem-de içki gapaklarynda hem şol bir reňkler ulanylypdyr. Olaryň içinde gara reňkli deri ýokdur. Jiltlerde ýeke bölekden ybarat bolan uly ýa-da kiçi galyplar bilen amala aşyrylan «sowuk basgy» atlandyrylan möhürleme usuly ulanylypdyr. Ýöriteleşdirilen el bilen ulanylan gurallar bilen hem bu usul has baýlaşdyrylypdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň, şonuň ýaly-da, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň özboluşly möhüm aýratynlyklarynyň biri «altyn kakma» usulynda bezelmesidir. Bu usul, gapaklardaky nagyşlaryň aralaryny doldurýan nokatlarda amala aşyrylypdyr. Täk ýa-da jübüt nobatlaşdyrylan nokatlarda altyn kakma edilipdir. Ýyllaryň geçmegi bilen kakylan altynyň dökülýändigini sebäpli, onuň belli bir galyňlygynyň bolmagy hökman eken. Mundan başga-da, boýama ýa-da çayma (sürme) altyn usuly hem ulanylypdyr. Ýöne, ol altyn kakmadan has soňraky döwürlerde ulanylmaga başlanypdyr we diňe jetwellerde hem-de gyra çyzgylarda görülýär.

Türkmen döwletlerinde jiltleme sungaty. Beýik Seljuk türkmenleriniň jilt ýasama senedi, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň, XIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Memlük türkmenleriniň, XIV asyrdan başlap mongol Ilhanylaryň, şonuň ýaly-da, Garamanogullary türkmen begliginiň başda bolmagynda, Anadoly ülkesinde gurlan beýleki türkmen beglikleriniň, mundan başga-da, Akgoýunly türkmenleriniň, Garagoýunly türkmenleriniň we beýleki türkmen döwletleriniň jilt ussalary tarapyndan dowam etdirilipdir. Şol döwürde Osmanogullary begliginiň jiltçileri bu senedi özlerinden öňki ussat jiltçi ildeşlerimizden miras alypdyrlar we Osman türkmenlerini ägirt şadöwleti gurup häkimlik eden zamanlarynda bolsa bu sungaty

has kämilleşdiripdirler.

XV asyrdä Memlük türkmenleriniň hemde Osman türkmenleriniň jiltlerinde deň kämilleşme we ösüş meňzeşligi bolup geçipdir. Bu asyrdä gurlan Timurylaryň, Akgoýunly türkmenleriniň we Garagoýunly türkmenleriniň döwletleriniň zamanlarynda ajaýyp sungat derejesindäki jiltler ýasalypdyr. XVIasyrdan başlap Osman türkmenleriniň nusgawy jilt ýasama sungaty türkileriň hem-de musulmanlaryň jiltleme sungatynyň iň ägirt şahasy bolmak bilen XX asyra çenli getirilipdir. Olar deride örän köp dürli bezegçilik usullaryny, tärlerini ulanypdyrlar. Aýratyn hem, XVI asyryň syýahatçysy J.Çesneau, XVII asyryň syýahatçylary Tawerniýe hemde Ewliýa Çelebi Osman türkmenleriniň döwrüniň deriçiligi hakynda anyk maglumatlary galdyryp gidipdirler. Stambul, Edirne, Konýa, Trabzon, Diýarbakir, Urfa hem-de Bagdat ýaly merkezlerde döredilen deri önümleri, esbaplardyr enjamlar işlenilişi we bezeliş ugurlary boýunça ýokary hilde bolupdyr. Aşykpaşazadeniň taryhy, Şakaýyk-y Nümäniýe, Neşriniň taryhy ýaly Osman türkmenleriniň döwrüne degişli taryhy çeşmeleriň Ahylyk döwletiniň hem-de Ahylyk senetçilik birleşmeleriniň gurusy bolan we XIV asyryň başlarynda ýaşap geçen Ahy Ewräniň debbaglyk bilen meşgullanandygy habar bermekleri, şol döwürde deriçilik işiniň näderejede meşhur bolandygyny görkezýän bir şaýatnamadyr.

Türkmenleriň taýpalarydyr boýlaryndan çykan ynsanlaryň guran döwletlerinde deriden dürli önümler öndürilen-de bolsa, kitap jiltleriniň öndürilmegi iň başda duran haryt bolupdyr. Şu ýerde aýratyn belläp geçmeli zat, köne teatr sungatymyzyň kölege oýunlaryna degişli orta asyrlardan biziň döwrümize gelip ýeten miraslyk nusgasy bolan kiçijik ynsan sudurlarynyň hem deriden edilendigidir. Türkiýede ýaşaýan iildeşlerimiziň gadymy teatr sungatymyzyň özboluşly şahasy bolan kölege oýnunyň Karagözdir beýleki gahrymanlarynyň şekilleriniň düýe derisinden ýasalmagy muňa mysal bolup biler.

Galyň deriler, bezeglerde ulanylan kesip oýmaklyk<sup>69</sup> usuly bilen, zemininden parhly bir reňkde, dürli görnüşlerde kesilip alnyp guralary dikilipdir. Olaryň birleşýän ýerleri saýlanyp belli bolup durmazlygy üçin kümüş ýüplükler bilen dikilip,

gyra aýklyklary gizlener eken.

Beýleki bir usulda bolsa, şol bir galyňlykda bolan biri-birinden tapawutlanýan iki deri böleginiň ýüzüne nagyş çyzylanyndan soňra oýmurlamaklyk işleri amala aşyrylyp, dürli reňklerdeki şekiller kümüş ýüplükler bilen ýanaşyklaýyn dikilipdir. Basma usulynda edilende, şekiller tagta galyplarda oýulyp sudarlanyp taýýarlanandan soňra, deriniň üstüne agyrlyk bilen basylypdyr. Deriniň ýüzüne üýtgeşik reňkleri bolan ýüpek sapaklardyr ýüplükler bilen keşdeler edilipdir. Deri işläp bejerijilikde möhüm ýeri bolan golýazma eserleriniň jiltlenmegi uly aladadyr tagallalaryň, sabyrlyk kanagatlylygyň netijesinde amala aşyrylypdyr. Nusgawy bir jilt ýasalanda umumylykda hatyň, tezhibiň, nagyşlaryň, deri tараşlamasynyň, syýadyr boýalaryň, gymmat bahaly daşlardan edilen gaşlaryň (esasanam hakyk daşynyň), zergärçiligiň, kaaty we ebru sungatynyň ulanylandygyny aýratyn belläp geçmelidiris.

XV hem-de XVI asyrlarda iň ýokary hilli önümler hasap edilen nusgawy jiltler, kitabyň üstki bölümüni örten «üst kapak» atlandyrylýan üstki gapakdan, «alt kapak» atlandyrylýan astky gapakdan, kitabyň arkasyny örten «düýp» diýlen arka bölekden, kitabyň üstki gapagy bilen kitabyň arasyna giren «miklab» diýlen parçadan, miklabyň aşaky gapagyna baglanan bölümü bolan «sertab» atly bölekden emele gelipdir. Nusgawy jiltlerde kitabyň şekil bölekleri ary balynyň mumlary bilen ýaglanan ýüpekdir jilt dikme ýüplükleri bilen biri-birine baglanypdyr.

Kitabyň sahypa ýapraklaryny düzgün tertipde saklan we «şiraze» diýlen dürli görnüşlerdeki baglaýjy örgi köne döwrüň jilt nusgalarynyň bozulyp gitmezliginiň esasy sebäpkäridir. Golýazma eserleriň goralyp saklanmagy we içine kitabyň goýulmagy üçin niýetlenilen bukja bolan «jiltbent» hem ýasalypdyr. Nusgawy «şemse» jiltler, bezegleri tapawutly usullarda edilen we dos-dogrulykda möhürlenip basylan gabartma äheňli, ýöne ýalpyldysy bolmaýan «sowuk şemse», gabartma nagyşlary deriniň reňkinde, zemini bolsa altyn çäýylan «astdan aýyрма şemse», zemini deriniň reňkinde, haşamlary bolsa altyn çäýylan «üstden aýyрма şemse», deriniň kesip oýmurlanmagy bilen «müşebbek şemse», bezeg nagyşlary deriden başga reňkde

edilen «mülewwen şemse», gyrmyzy we ýaşyl altynyň birlikde ulanylan «mülemma şemse» ýaly atlar bilen atlandyrylypdyr. Mundan başga-da, ebru, kumaş-matalar hem-de lakeniň ulanylmagyna görä «jihargüşe ebru», «jihargüşe kumaş», «jihargüşe lake» ýaly jiltleriň görnüşleride bolupdyr.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty